

Kovács Gábor

A realitás illúziója vagy az illúzió realitása?

Dénes Iván Zoltán könyve, az Eltorzult magyar alkat, Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával – a szerző bevallott szándéka szerint – több, mint az alcímben szereplő három gondolkodó álláspontjának szigorúan elméleti rekonstrukciója. Egyik szála a magyar politikai gondolkodás három markáns irányzatának összehasonlító elemzése, amely mikrotörténelmi és pszichológiai megfigyelésekkel egészül ki, miközben a vizsgált elméletek mögött nemcsak az a kontextus rajzolódik ki, amelybe ezek beilleszkednek, és amelyben sajátos helyiértéküket elnyerik, hanem Bibó István, Németh László és Szekfű Gyula gondolkodói és emberi profilja is. Ugyanakkor Dénes Iván Zoltán nem hagy kétséget afelől, hogy írásával nem egyszerűen bizonyos politikaelméleti álláspontokat akar tisztázni, hanem bizonyos terapeutikus céljai is vannak: „A monográfiában feldolgozott témához való személyes viszonyom néhány vonatkozását azért teszem nyilvánvalóvá az alábbiakban, mert a magyarországi – hisztérikus, üldözési mániáktól meghatározott ön- és ellenségképen alapuló – közéleti viták, szellemi légkör és a meghatározó magatartás- és értékelési minták eleve besorolást és besorolódást feltételeznek, és indoktrinációs eljárásokat váltanak ki. Annak firtatását, hogy hová tartozik a szerző, milyen elkötelezettségei vannak, kiknek a táborát erősíti, kik ellen ír, és kik mellett foglal állást. Minthogy a célom éppen az, hogy lehetőségeim szerint ezt a hisztériát és a mögötte meghúzódó paranoiát segítsem feloldani s ezáltal a közösségi skizofréniát feldolgozni, így a diktatúrák negatív szocializációs örökségét, mindenekelőtt annak pusztító és önpusztító negativizmusát felszámolni...” – írja mindjárt a bevezetésben.

A könyv gondolati kiindulópontja és centruma Bibó István egyik legismertebb írása, az 1948-ban írt Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. Az ebben körvonalazott nemzetfogalom segítségével Bibó egyrészt lezárja a két világháború közötti terméketlen nemzetkarakterológiai vitát – amely nem egyszerűen terméke volt ennek a közösségi skizofréniának, hanem tovább is gerjesztette –, másrészt egy új típusú politikai szocializáció perspektíváira is rámutat. Bibó Istvánt, Németh Lászlót és Szekfű Gyulát ugyanis mindenekelőtt a nemzetfogalmuk tartalma választja el egymástól: Szekfű felfogásában a nemzet mindenekelőtt történelmi közösség, Németh László szerint etnikai-kulturális közösség, ezzel szemben Bibó István politikai közösségként határozza meg.

Dénes Iván Zoltán koncepciójában Bibó ezen esszéje – jóllehet az alkat-vita terminológiáját használja – valójában a nemzeti jellegről folytatott két világháború közötti vita lezárását jelenti. A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy ez az írás hosszabb érlelődési folyamat terméke volt, s valójában.

A magyarságtudomány problémája és a Zsidókérdés Magyarországon 1944 után című Bibó-írások közé illeszthető be. Rövid áttekintés keretében megismerkedhet az olvasó azzal az úttal is, amelyet Bibó az 1930-as évek közepétől tizen-egynéhány év alatt bejárt. Ennek a kiindulópontja a Márciusi Front 1938-as kiáltványának Reitzer Bélával közösen fogalmazott korábbi változata, illetve az ugyancsak ebből az időszakból származó A zsidókérdésről című előadásvázlat. Ezek tanúsága szerint a fiatal Bibó ekkortájt nagyrészt még azonosult az asszimiláció kérdésének Szabó Dezső, illetve Németh László-féle felfogásával. Ezzel szemben a valamikor 1938–1940 között született A szabadságszerető ember tízparancsolata az egy és oszthatatlan emberi méltóság fogalmának középpontba helyezésével már jelentős gondolati elmozdulást sejtet: ennek eredményei az 1945 utáni írások. Míg Bibó 1938-ban Németh Lászlóhoz és Szabó Dezsőhöz hasonlóan maga is úgy vélekedett, hogy a XIX–XX. századi magyar történelemben az asszimiláció negatív módon

befolyásolta az asszimiláló közösség fejlődését, ezzel szemben 1948–49-re álláspontjában gyökeres fordulat következett be. Kiindulópontja ekkoriban már nem az asszimiláció, hanem a magyar társadalom belső egyensúlytalansága, a társadalmi struktúrák torz fejlődése, illetve a politikai élet deformálódása: az asszimiláció problémái ilyenformán nem okként, hanem okozatként jelennek meg.

Bibó István elméleti fejlődése – a szerző feltevése szerint – jól leírható Németh Lászlóhoz fűződő viszonyának alakulásával. Németh László ugyanis Horváth Barna, Guglielmo Ferrero, Hajnal István és Erdei Ferenc mellett azon gondolkodók egyike volt, akik igen jelentős hatással voltak a fiatal Bibó világképének alakulására. A két világháború közötti középosztálybeli fiatal magyar értelmiség számos más tagjához hasonlóan Bibó is rendszeresen olvasta Németh László egyszemélyes folyóiratát, az 1932–1936 között megjelenő Tanút, jóllehet magával a szerzővel csak valamikor a harmincas évek végén találkozott személyesen. Dénes Iván Zoltán szerint az ekkor zajlott beszélgetés teszi világossá, hogy „Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája között... mély belső összefüggés van: a kettő együtt éppen nem egy beszűkült magyar, hanem mind Kelet-, mind Nyugat-Európa felé szélesen kitekintő, a német-osztrák kapcsolatra leszűkített szekfűi szemléletnél lényegesen tágabb perspektívát nyit meg. Ugyanakkor ez a szemlélet mellékesen, de magától értetődően igazolta azt az ösztönösen helyes »kuruc« nézetet, mely az ország politikai súlypontjának 400 éves Bécsbe költözését, Buda főváros jellegének megszűnését nem valami természetes folyamatnak, hanem nagy nemzeti szerencsétlenség részének tekintette. S az egész elgondolást mélységesen aktuálissá tette az a sötét árnyék, mely ekkor már rávetődött egész Európára: a mindent elnyelni készülő hitleri birodalom árnyéka.” (176–177. o.) Ez az idézet egyértelműen jelzi azt is, hogy Bibó számára a Szekfű-koncepciót valójában Németh László közvetítette, s azt is, hogy Bibó a Szekfűre vonatkozó Németh László-féle negatív értékítélettel – amely először 1947–48 körül jelenik meg nála – lényegében véve élete végéig azonosult.

Németh László Szekfű értékelése azonban az évek során maga is jelentős módosulásokon ment keresztül: Németh mind több fenntartással szemlélte Szekfű történetírói munkásságát. Úgy vélte, hogy az a „kismagyar–nagy magyar” fogalompár, amellyel Szekfű leírja a magyar történelmet, aktuálpolitikai célokat szolgál, s valójában a történetíró Habsburg-szimptájiáról árulkodik. Márpedig Németh László – miként Szabó Dezső is – azon túl, hogy határozottan negatívan ítélte meg a Habsburgok magyarországi királyságát, 1867-et, a kiegyezést végzetes dátumnak tekintette. Szerinte a dualizmus politikai konstrukciója tragikus módon fölgyorsította a magyar közélet fordított kiválasztását, míg Szekfű szerint a kiegyezés nagyon is helyes reálpolitikai cselekedet volt, amelyet azonban a külföldről importált liberalizmus eszméitől megfertőzött magyar politikai elit nem tudott kellőképpen kiaknázni. Németh László a nagy magyar–kismagyar fogalompár helyébe a maga mély magyar–hígmagyar–jötmagyar nem kevésbé ideologikus triászát állította. „Szekfű önképe a »nagy magyar« politika, ellenségeké pedig a »kismagyar« politika volt, a belső és külső ellenségek ehhez kapcsolódtak” – írja a szerző Szekfű Gyula és Németh László történelemfelfogásának egybevetésekor, mely egyébként a könyv egyik legfigyelemreméltóbb eleme, majd hozzáteszi: „Németh László ezt az »ádáz próféta« örökséget kapcsolta össze Szekfű hanyatlástörténeti sémájával, és az előbbi jegyében módosította az utóbbit.”

Németh László az 1930-as évek második felében tehát mind egyértelműbben szembefordult a Szekfű Gyula által képviselt történelemfelfogással. Ez hosszadalmas és nehéz folyamat volt, amelynek végeredménye egy több forrásból táplálkozó, ám autochton jellegű, a Kisebbségben című röpiratában megfogalmazott koncepció lett. Nem kétséges,

hogy a Kisebbségben igencsak problematikus írás: nem véletlenül szokták az életmű mélypontjának tartani, mindenekelőtt azért, mert a kiegyezés nyomán meginduló közéleti és politikai kontraszelekció tételét összekapcsolta a német és zsidó asszimiláció kérdéskörével. Mint köztudott, a rázúduló kritikák nyomán Németh László következő írásaiban lépésről lépésre visszavonta vagy legalábbis módosította a Kisebbségben legtöbb állítását. Dénes Iván Zoltán, miközben rámutat arra, hogy Németh Lászlónak a zsidó asszimilációval kapcsolatos álláspontja sértő és igazságtalan volt – lényegében véve Bibó értékelését követve –, leszögezi, hogy Némethet mindazonáltal nem lehet antiszemita-nak tartani. Az 1943-as szárszói konferencián tartott beszédének a zsidókérdésre vonatkozó passzusairól pedig a következőképpen vélekedik: „Németh László megjegyzése arról, hogy az »önkritikátlan, bosszúszomjas« zsidóság aránya szükségképpen meg kellett hogy erősödjön a zsidótörvények hatására a »szemérmes kultúratisztelővel« szemben, és az a másik, miszerint »Shylocknak a szív kell«, tapintatlan és (az utóbbi) nagyon sértő volt. Mindkettő Németh László nemzetfelfogásának, az egységes nemzet normatív kulturális-etnikai-erkölcsi értelmezésének a következménye volt. Annak, hogy az állampolgári jogegyenlőség politikai fogalma helyett valamilyen megteremtendő nemzeti vallásféleség programideológiája jegyében interpretálta a magyar nemzet önazonosságát, korabeli szóhasználattal: nemzeti jellegét, eredetiségét, alkatát.” (92. o.)

A gyarmati kapitalizmus tétele, amely a szárszói beszéd egyik központi motívuma, a korszak népi mozgalmában persze egyáltalán nem számított szokatlan véleménynek: a hasonló Szabó Dezső-féle gondolatmenetek mellett mindenekelőtt Erdei Ferenc koncepciójára kell e tekintetben gondolnunk. Ám, végül is, melyik az az elem, amely miatt Németh László világképe olyannyira különbözik a Szekfűtől? – teszi fel a kérdést a szerző. Válasza szerint ezt mindenekelőtt a Németh László-féle sajátos, értelmiségi vagy harmadikutas szocializmus koncepciójában lehet megtalálni. Ez az a pont, melynek révén Németh László meg tudja haladni a Kisebbségben-nak sok tekintetben A harmadik nemzedék hasonló jellegű gondolatmeneteire támaszkodó hanyatlástörténeti sémáját, és pontosan ez az a motívum, amely oly nagy hatást gyakorolt Bibó Istvánra, amikor megrajzolta saját vízióját a szocialista társadalomról: „A jelenről kialakított véleménye s különösen az osztály nélküli értelmiségi társadalomról alkotott kispolgári szocialista víziója viszont részben vagy egészben elszakadt ettől a kettős kötődéstől, és lehetővé tette, hogy a függetlenségi hagyomány és a demokratikus társadalmi és politikai fejlődés elkötelezettjei kapcsolódhassanak hozzá... Az a meggyőződés, miszerint a magyarság saját feladatának megoldásával példát adhat Európának, és annak a hite, hogy a magyar értelmiség hivatott arra, hogy az osztály nélküli társadalom megvalósítását kezdeményezze, a totális diktatúra kiépülésének idején és után illúzióknak bizonyult, de olyan illúzióknak, melynek volt realitása.” (94. o.)

Az idézet utolsó mondata egy fontos, de első olvasásra furcsa szóösszetételt tartalmaz: ez pedig az illúzió realitása. Ennek alapvető szerepe van Dénes Iván Zoltán koncepciójában. Ezt ugyanis szembeállítja a realitás illúziójával, amely felfogása szerint a szekfűi életmű legfőbb jellemzője. Az elképzelés mögött nyilvánvaló módon a bibói feszült lényeglátó–hamis realista fogalmi kettőssége húzódik meg. Bibó István vonatkoztatási rendszerében gondolkodva tehát Németh László a rossz valóságot sok esetben a próféta egzaltált pózában elutasító feszült lényeglátó, míg Szekfű Gyula ugyanezt a rossz valóságot elfogadó és annak játékszabályai között biztonsággal mozgó hamis realista. Bibó – és az őt értelmező Dénes Iván Zoltán – nem hagy kétséget afelől, hogy bár a kétféle, más és más módon, de mégiscsak eltorzult gondolkodás- és viselkedésmód között számára a Németh László-féle a rokonszenvesebb és termékenyebb, mindazonáltal mindkettőt meg kell haladni. Az Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem pontosan ennek a

meghaladási kísérletnek a dokumentuma. Bibó rámutat arra is, hogy a zsákutcás magyar történelem politikai elitjeinek ez a skizoid kettéválása lényeglátókra és hamis realistákra tulajdonképpen az európai politikai gondolkodásban eleve jelen levő utópikus–realista kettősségének sajátos megjelenési formája. Végül soron az egész koncepció mögött Bibónak az érték és valóság kívánatos viszonyára vonatkozó előfeltevése rejtőzködik. Ez, mint a neokantiánus jogfilozófia egyik alapproblémája már a fiatalkori, jogelmélettel foglalkozó Bibó-írásokban megjelenik, s ezt követően az életmű egyik fő kérdéseként valamennyi írásában jelen van mint kimondott vagy nem kimondott előfeltevés.

A könyvet lezáró, Vonzások és választások című részben a szerző Bibó István Németh Lászlóhoz és Szekfű Gyulához fűződő viszonyát kronologikus módon tekinti át. Itt kiváltképpen érezhető, hogy a könyv koncepciója többéves, komoly levéltári kutatás eredményeként formálódott ki. A három gondolkodó elméleti és személyes kapcsolata így módon ez idáig publikálatlan kéziratok és levelek elemzése során tárul fel az olvasó előtt. Különösen figyelemreméltóak azok az elemek, amelyek Bibó István és Németh László 1956-os írásainak párhuzamait tárják föl. Immár konkrét elemzések keretében ismét csak kiderül, hogy Bibó István szocializmusképe milyen közeli rokonságot mutat Németh Lászlóéval. Itt meg kell azonban említeni azt is – ami persze az itt recenzált kötetnek nem témája –, hogy a sajátos bibói szocializmuskép középpontjában a kölcsönös szolgáltatások társadalmának víziójával legalább annyira magán viseli Hajnal István hatását, mint Németh Lászlóét. Az Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem kontextusának megrajzolása során talán bőségesebben is lehetett volna tárgyalni a két világháború közötti alkat-vita főbb reprezentánsainak nézeteit: még markánsabban jelent volna meg az a különbség, ami Bibót ezektől a szerzőktől elválasztja.

A bibói életmű szóban forgó megközelítése, nevezetesen a Németh László munkásságához való viszony optikáján keresztül történő értelmezése igen termékenynek bizonyult. Mindenekelőtt Bibónak a népi mozgalomhoz való viszonyát illetően jutunk új szempontokhoz. A Borbándi Gyulához a hetvenes években írott, monográfia terjedelmű levélből persze egyértelműen kiderül, hogy Bibó élete végéig a népi mozgalomhoz tartozó szerzőként tekintett saját magára, ennek a kapcsolódásnak a miértje és a mikéntje azonban egyáltalában nem evidens. Az életmű liberális értelmezői, miközben tényként kezelték ezt a bibói öndefiníciót, túl sokat nem tudtak kezdeni vele. Ez persze érthető, ha számításba vesszük, hogy a bibói életmű egyik fő jellemzője éppen a sajátos szocializmusfelfogás és kereszténységértelmezés ötvözése a liberális tradícióval. Azt sem szabad elfelejteni, hogy Bibó esszéisztikus jellegű írásainak alapvetően argumentatív stílusa oly szembeötlően különbözik a népi mozgalom számos képviselőjének – többek között éppen Németh Lászlónak – profétikus jellegű hangvételétől. Ezek a tényezők könnyen arra ösztönözhetik az olvasót, hogy Bibónak a népi mozgalomhoz fűződő viszonyára vonatkozó kijelentéseit ne vegye túl komolyan, és csupán afféle udvariassági-szolidaritási gesztusként kezelje. Dénes Iván Zoltán könyve fontos hozzájárulás ahhoz, hogy úgy haladjuk meg ezt a féloldalas interpretációt, hogy eközben nem halványítjuk el Bibónak a liberális tradíció melletti elkötelezettségét sem. A Németh László munkásságához és személyiségéhez való viszony feldolgozása tehát fontos adalék annak megértéséhez, mire is kell gondolnunk akkor, amikor Bibó jelentőségét abban látjuk, hogy életművében különböző elméleti-politikai álláspontokat tudott egyedülálló módon egyesíteni.